

بازنمایی سربندهای دوره ساسانی با مطالعه

تطبیقی دیوارنگارهای آن دوره

*دکتر بهنام زنگی **پریسا گل محمدی

چکیده

یکی از بارزترین نمودهای عینی و ذهنی شناسایی و تفکیک اقوام و ملل مختلف، پوشاک آنان است. در میان تنوع مختلف پوشش افراد یک جامعه، می توان به اطلاعات وسیع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن جامعه پی برد. از این رو، پوشش جامعه ایرانی را می توان منبع تحولات فکری و فرهنگی آن دوره قلمداد کرد. از سوی دیگر، دیوارنگاری ها از جمله معتبرترین و مستمرترین آثار هنری فرهنگ ها و ملل مختلف به شمار میروند. در فرهنگ و تمدن ایران نیز، آثار دیواری در اشکال و تکنیک های مختلف آن جزو نمودهای بارز ایرانی محسوب می شوند. از جهت قدمت و استمرار تاریخی، آثار دیواری به نسبت سایر تولیدات هنری تقدم دارند. از دوران کهن، پوشاک به عنوان عامل معرف ملل مختلف بوده که همواره نقش خود را حفظ کرده است. سیر تحول اندیشه های مردم ایران در دوره ساسانی نه تنها از طریق آرمان های سیاسی نبوده است بلکه بررسی پوشش آنان به خصوص پوشش سر می تواند به شناخت بیشتر هنر در این دوره به ما کمک کند، چرا که شاهان ساسانی با بکار بردن نمادها و نشانه هایی در پوشش سر خود، که بدان عمل تنفیذ فره می گفتند الوهیت خود را تثبیت می کردند و مردمان عادی به پیروی از شاهان خود سربندهای بلند و گردی استفاده می کردند که همگی ریشه در اعتقادات دینی آنان داشته است. در واقع پوشش سر در این دوره نقش اساسی در تعیین جایگاه فردیت داشته است. این پژوهش با استناد به دیوارنگاری که منابع مکتوب تاریخی و حقیقی ما محسوب می شوند، پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: پوشش سر، دوره ساسانی، دیوارنگاری، پوشاک، هنر ایرانی

مقدمه

در آثار دیوارنگاری به جای مانده از هنر ساسانی، همواره نقوش یکسانی در پوشش سر شاهان دیده می شود، به گونه ای که با بررسی این نوع پوشش با استناد به آثار دیواری می توان به مطالب مهمی در این دوران دست یافت. در واقع می توان گفت پوشاک و دریافت چند نشانه دیگر، نقش تعیین کننده مقام شاهی بوده است. آثار دیواری از مهم ترین رسانه های حاکمیت ها برای نمایش شکوه و اقتدارشان بوده و پادشاهان این هنر را به عنوان یک روش ماندگار برای روایت و ثبت قدرت خود به کار می گرفتند. با توجه به این موضوع که پوشش افراد در دوره ساسانی نشان دهنده منزلت اجتماعی افراد بوده است و با توجه به درباری بودن هنر در این دوره، در آثار دیوارنگاری میتوان شکوه و اهمیت پوشش را درک کرد. نتایج مطالعات نشان میدهد، انسان در این دوره با استفاده از پوشش سر که توأمان از نمادهای قدرت و سلطنت در کنار نمادهای آیینی و دینی بوده است، در جهت اهداف سیاسی و اجتماعی و همچنین تثبیت مشروعیت شاهان بکار گرفته می شد. مقاله حاضر در جهت بررسی جایگاه و تأثیر سربندها، در عقاید و کسب جایگاه فردی در جامعه را بررسی می کند. تاریخ تحول پوشاک بخش مهمی از تاریخ بشریت به شمار میرود. یکی از دوره هایی که پوشاک ایرانی با دگرگونی های بسیاری روبه رو شد، دوره ساسانی است، تغییراتی که به آرامی در اعتقادات و باورهای مردمان آن زمان ریشه دواند، بازتعریف مفهوم دینی که از طریق پوشش افراد به جامعه راه پیدا میکرد همواره موضوع مهمی است و اهمیت نقش پوشاک را در دوران های مختلف نشان میدهد. این هنر در ایران نیز در روش های مختلف، جزو نموده های بارز هنر و فرهنگ محسوب می شود.

پیشینه تحقیق

مطالب بسیاری در زمینه پوشاک ایرانیان در دوره های مختلف کار شده است. به طور خلاصه می توان به چند نمونه زیر اشاره کرد:

- (هشت هزار سال تاریخ پوشاک اقوام ایرانی) ۱۳۹۲، غیبی، در این کتاب به توضیح مفصل تغییرات پوشاک ایرانی به مدت هشت هزار سال پرداخته است. (تاریخ لباس ایران) ۱۳۸۷، رنج دوست، در این کتاب توضیحات کاملی از پوشش ایرانیان از ابتدای تاریخ تا دوران پهلوی پرداخته است. (تاریخچه پوشش سر در ایران) ۱۳۷۴، شهشهانی. - (پوشاک در ایران باستان) ۱۳۹۲، پور بهمن

روش تحقیق

در پژوهش حاضر با استناد به منابع مکتوب تاریخی و مجازی و به روش کتابخانه ای با رویکرد توصیفی- تحلیلی و مقایسه تطبیقی با نقش برجسته های دوره ساسانی صورت گرفته است که در نهایت به تحلیل و بررسی پوشش سر اقوام این دوره می پردازد.

ادبیات تحقیق

پوشاک در دوره ساسانی

پوشاک در فرهنگ و تاریخ ما ایرانیان قدمتی طولانی دارد. به گفته پژوهشگران حدود سه هزار سال پیش مقوله پوشاک از جایگاهی مشخص و تعریف شده در این سرزمین برخوردار بوده است (زارعی، ۱۳۹۲، ۶۴). پدید آمدن پوشاک در طول تاریخ، امری تصادفی یا خواست فردی نبوده است و بر مبنای تفکرات و نیازهای اقلیمی، مادی و معنوی اقوام به وجود آمده است (صارمی، ۱۴۷۸، ۷۷). در اغلب فرهنگ ها، لباس نشانه ای برای تفکیک جنسیتی و تعیین جایگاه اجتماعی محسوب می شد که به لحاظ زیبایی شناسی، سیاسی، اجتماعی، شغلی و نیز مذهبی رموز بسیاری را به نمایش می گذارد (deber-2000:63). پوشاک را به عنوان یکی از مهمترین اختراعات بشر می توان قلمداد کرد که در طول تاریخ همواره دستخوش تغییرات بسیاری بوده است. ابتدایی ترین نوع این اختراع را میتوان با استناد به آثار دیواری که بر روی آن ها، الهه ها و خدایان حک شده هستند مشاهده کرد. در این دوره پوشاک به طور کلی نسبت به هنر ماقبل خود تغییر بسیاری می کند. در این دوره برخلاف هخامنشیان که پوششی ساده داشتند و چین لباس ها

بزرگترین تزیینات آنها محسوب می شد، لباس ساسانیان از پارچه های نازک و ظریف همراه با تزیینات جواهرات همراه بود. به طور کلی پوشش مردان شامل شلوار گشاد، چکمه، و یک پیراهن تا زانو که با کمربند بسته می شد. یک خفتان سنگین که از قسمت سینه عبور می کرد و گاه روی آن ترکیب بسته می شد. (تصویر ۱) کلاه های گنبدی شکل یا نوک تیز با نمادهایی نقش شده بر روی آن که اغلب با دیهیم و همراه با ابریشم و جواهرات بوده است. پوشش زنان شامل لباس های بلند آستین دار با تزیینات جواهرات بود که از کمربند زیر سینه نیز استفاده می شد و جامه ای بلند روی شانه چپ انداخته می شد. شکل کلی پوشش سر معمولا برای مردمان عادی و شاهان یکسان بود با این تفاوت که برای شاهان از جنس طلا و فلزات ارزشمند با جواهرات گرانبها بوده و عموماً توسط افراد عالی رتبه یک کشور مورد استفاده قرار می گرفت و مردمان عادی عاری از جواهرات و با اندک تزیینات همراه بوده است. از عمده سربندهای دوره ساسانی می توان از کلاهی بلند و یا گرد نام برد که به سبک پارتها با حفاظ گردن و یا بدون آن است و گاه توسط نوارهایی بلند و باریک گره می خورد و تزیین می گردید. از زینت های رایج دوران ساسانی، باید به گردن آویز پهن و ساده یا مزین اشاره کرد و از عمده رنگ های مورد پسند مردم در این دوره می توان از سرخ، آبی آسمانی و سبز نام برد.

دین در دوره ساسانی

دین رسمی و منابع اصلی و حقوقی دولت ساسانی کیش زرتشتی و اوستا بوده است. جامعه ساسانی به چهار طبقه موبدان، جنگاوران، پیشه‌وران و دبیران تقسیم می شد. از زمان تشکیل حکومت ساسانی همواره سعی بر ترویج و پایداری دین زرتشت بود و برای این کار، از بین رفتن حکومت‌های مسیحی، یهودی، بودایی، برهمایی و مندائی ضروری بود. (آزند، یعقوب، ۱۳۸۲، ۶۰) در زمان ساسانیان دو دین یا در واقع روحانیونی به نام‌های مانی و کرتیر وجود داشتند که هرکدام مخالفان و موافقان خود را نیز داشتند.^۱ اردشیر به اعتبار پیوندهای مذهبی‌اش این امکان را یافت که اولین

^۱ - دین بعدی که مانوی نام داشت از زمان شاپور یکم ظهور کرد و نسبت به ادیان و مذاهب دیگر خصلت تسامح داشت. دوران ترویج دین مانی تا زمان بهرام یکم ادامه داشت.

و او مانی را در دربار خویش پناه داد. مانی که دشمن سرسخت کرتیر به حساب می آمد سرانجام در زمان بهرام دوم از دین کرتیر شکست خورد.

فردی باشد که خود را در حال دریافت تاج پادشاهی از اهورا مزدا به تصویر بکشد، چیزی که در دوره هخامنشی وجود نداشت. (احمدی مفرد، علی رضا، علم الهدی، پروین، ۱۳۹۲، ۳۰) کرتیر یکی از پرنفوذترین و مهم‌ترین موبدان عصر ساسانی بود که نقش برجسته‌ای از خود به جای گذاشت که تا آن زمان سابقه نداشته است.

هنر ایران:

خاستگاه جامعه ایرانی به زمان آریایی‌ها باز می‌گردد و تاریخ ایران با مهاجرت آریایی‌ها به این سرزمین و تشکیل حکومت مادها ۷۰۱-۵۵۰ از شکل اساطیری خارج شد. با ورود قبایل آریایی به ایران، تمام مظاهر زندگانی مردمان این دیار دگرگون شد... (بشیریه، حسین، ۱۳۸۱، ۵۴). هر حکومتی برای ادامه حیات، نشان دادن قدرت و روایت توانایی‌های خود برای دوره‌های بعدی به فکر روش‌هایی بود، بنابراین سعی می‌کردند علاوه بر بناهای خود، در مسیر راه‌ها و مکان‌های پرتردد، بر روی سنگ‌ها و دیوارها قدرت خویش و ارتباط خود با خدا و فرد قدرتمند را نشان دهند تا این طریق، هم حاکمیت خود را اثبات کنند و هم، نشان‌دهند خود و کشورشان دارای نعمت و فراوانی عالم ربانی است. بنابراین، حکاکی روی سنگ‌ها و بعدها نقاشی روی دیوار مرسوم شد.^۲

نقش برجسته های دوره ساسانی

سنگ نگارهای این دوره به دلیل آسیب ندیدن در طول زمان، قابل رویت ترین رسانه به شمار می‌روند. در واقع می‌توان سنگ نگاره‌ها را به عنوان با ارزش ترین منبع از حیات اجتماعی جامعه ایرانی نام برد. در واقع این هنر نخستین زایش هنری انسان در زمان‌های دور تاریخ محسوب می‌شود. نخستین نمونه‌های موجود از ظهور نقاشی روی دیوار در ایران و قدمت آثار موجود بر روی دیوار غارهای میرملاس و همیان در لرستان به هشت هزار سال می‌رسد (ا.آ. گرانوسکی، م.آ. داندامایو، ۱۳۸۵، ۳۲). بعد از شکل‌گیری حیات اجتماعی و پیدایش حکومت‌ها و پیشرفت جوامع، نقاشی دیواری

^۲ برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به کتاب تاریخ ایران از آغاز تادوره پهلوی (زرین کوب، ۱۳۸۱).

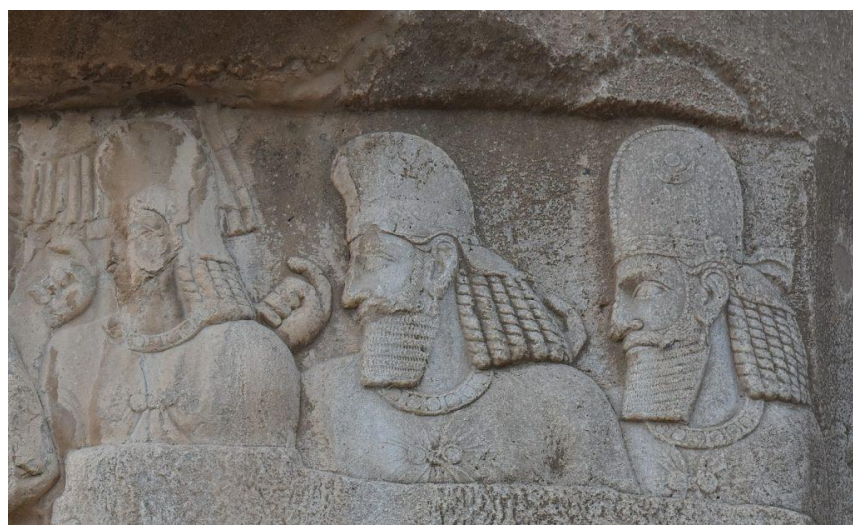
شکل متفاوتی پیدا کرد. با پیدایش آیین‌های مذهبی و حکومت‌هایی با اعتقادات متفاوت، مضامین آیینی و تصویر شاه در حالت رمزآلود در نیایش‌های آیینی در دیوارنگاری‌ها دیده می‌شدند. (اسکاچیا، روبرتو، ۱۳۷۶، ۵۳). نقش برجسته‌های ساسانی دارای دو رویکرد مذهبی و غیرمذهبی هستند. نقش برجسته‌های مذهبی بیانگر اهدای حلقه سلطنت از سوی اهورا مزدا و یا کرتیر نماینده اهورا مزدا یا آناهیتا الهه آب به شهریار هستند. با گرفتن حلقه سلطنت، شهریاران خود را نماینده اهورا مزدا بر روی زمین می‌دانستند. شاهان ساسانی تاج‌های خاص خود را داشته‌اند و اشکال روی تاج پیوند فرمانروا با نیروهای آسمانی را نشان می‌دهند. ساختن تاج‌های مهم و اختصاصی در میان شاهان بسیار مهم و استوار بوده است و شاه فقط در رویدادهای مهم مانند فتوحات و شکست‌های بسیار مهم می‌توانست تاج تازه‌ای اختیار کند. پایتخت ساسانیان در تیسفون عراق کنونی واقع بود، آثار فراوانی از کاخ‌ها و دژها و هم چنین نقوش مختلفی از لرستان و فارس تا آذربایجان غربی وجود دارد و نقش رستم، نقش رجب، بیشاپور و فیروزآباد مناطقی هستند که بیشترین نقش برجسته‌ها را در بردارند. (فهیمی، اصغر، ۱۳۹۲، ۳۵).

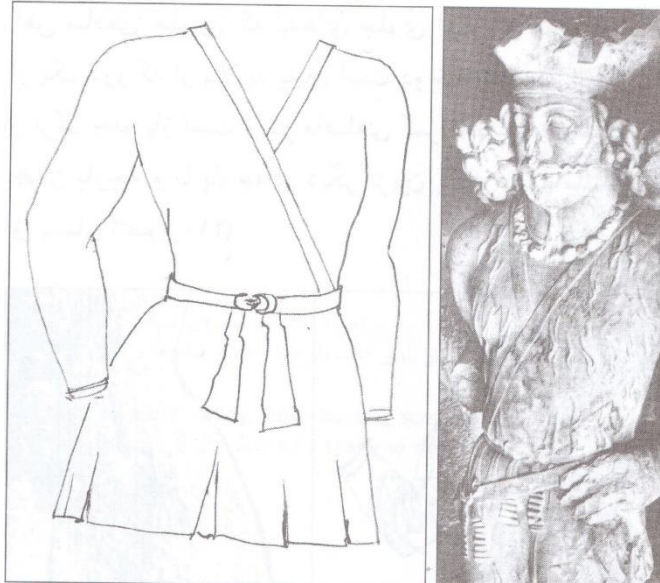
زانو زدن والرین و گوردیاس رومی در مقابل شاپور، تنگ چوگان کازرون.ت ۱

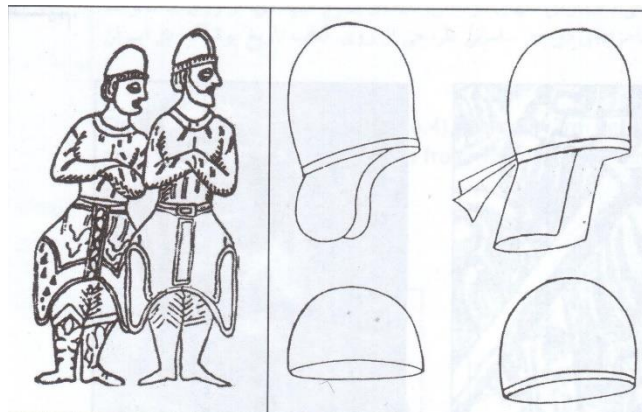
طاق بستان، اهدای فر یزدی، ت ۲

طاق بستان، بهرام دوم و خانواده، ت ۳

لباس شاپور اول در بیشاپور، ت ۴

سرپوش مردمان عادی دوره ساسانی، ت ۵

تجزیه و تحلیل

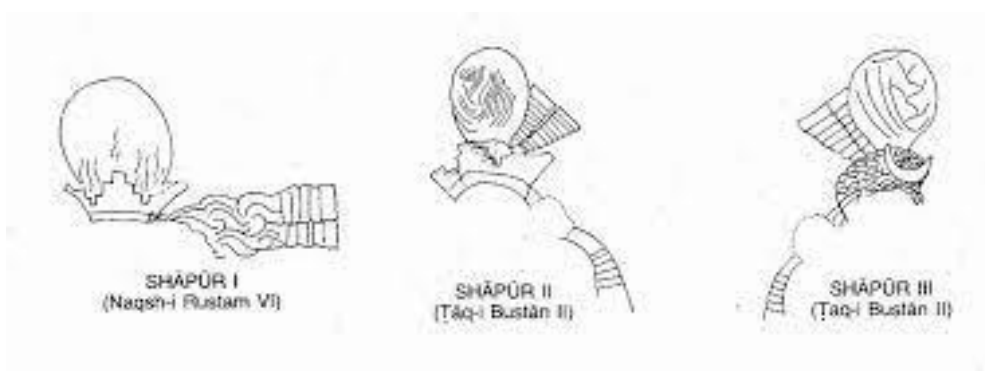
بازتاب پوشش سر در نقش برجسته های دوره ساسانی

بازنمایی نقطه شروع مطالعه فرهنگ محسوب می شود که دارای دو نظام به هم مرتبط است، نخست معنا بخشیدن به جهان بشری و دیگری مجموعه ای از تطبیق ها میان بشری و مجموعه ای از نشانه ها (میرزایی و پروین، ۱۳۸۹، ۱۰).

در این پژوهش هدف نخست بازنمایی نقوشی بوده است که با تمام جزئیات و زیبایی ها به عنوان واقعیت تصویری برجای مانده است. عواملی مختلفی در بیان قدرت شاهان دخیل بوده است و شاهان با استفاده از ابزارهای مختلف، مشروعیت و قدرت خویش را ابراز می کردند معنای قدرت برتر و عالی و صلاحیت اتخاذ تصمیم نهایی و قدرت جمع کننده انرژی‌های سیاسی در درون جامعه تفسیر شده است که دارنده آن می‌تواند در مسایل جامعه امر و نهی نماید. شاهان ساسانی چون خود را زاده خدایان و حمایت شده اهورامزدا میدانستند و این حق را به خود میدادند که رسالت عالیه ی جامعه دینی را نیز داشته باشند. سربند شاهان، نشان‌دهنده قدرت و نوع سلیقه و هنر هر دوران بوده است. از این روی، در آثار دیواری سربندها و تاج ها به عنوان ابزاری مهم جهت شناسایی شاه بوده، همچنین شاهان ابزارهایی مختلفی برای مشروعیت خویش در جهان داشتند که با توجه به کاربرد آنها در دیوارنگاری ها توضیح داده خواهند شد. تلاش شاهان برای ثبت قدرت خود و هنرشان چه از طریق تفکرات نمادین و مذهبی خود و چه از لحاظ تفکرات غیرمذهبی و غیر نمادین در همه آثار بدیهی بوده است. نقش‌های به‌کار برده شده در سربندها و تاج ها و هم چنین ابزارهای قدرت موجود در دیوارنگاری‌ها همگی ریشه در اعتقادات و باورهای مردمان آن دوران و سرزمین داشته‌اند. می‌توان با مطالعه دوران‌های قبل از موضوع تحقیق، ریشه عمیق این اعتقادات را بررسی کرد. نقوشی که به‌کار برده شده است همگی معانی خاصی داشتند و به نوعی در راستای نشان دادن موضوعاتی از قبیل، ارتباط با عالم روحانی، غلبه بر دشمنان، نشان دادن برتری خود نسبت به عالمیان و آیندگان، نشان دادن پاکی و برتری خود به دلیل ارتباط با موجودات فراواقعی و خدایان متعدد است، که به کرات در دیوارنگاری‌ها مشاهده کرده‌ایم. (تصویر ۶)

سرپوش اردشیر سوم، طاق بستان، ت ۶

سرپوش شاهان ساسانی، ت ۷

مطالعه نشانه‌های استفاده شده در پوشش سر دولت مردان و شکل کلاه و سربند مردمان عادی در آثار دیوارنگاری رسمی ایران می‌تواند الگوی تحولات و خصوصیات بصری و هنری آن‌ها را بر ما آشکار کند. وجود نشانه‌های قدرت در سلسله‌های پادشاهی ایرانی ضرورت مطالعه درباره کیفیت طراحی و ارزش‌های زیبایی‌شناسی و نشانه‌شناسی آن‌ها را بر ما آشکار می‌سازد.

یکی از نمادهای قابل توجه که در همه ی سربندها و کلاه ها دیده می شود گوی یا کوریمبوسی است که نماد مهر و نشانه خانوادگی دولت مردان ساسانی به شمار میرود. این نشان را می توان نماد مالکیت بر جهان دانست که گاهی همراه با ستاره که نماد آناهیتا یا میترا همراه بوده است در واقع می توان گفت که نماد مذهبی که کاربرد آیینی داشته است. نکته حائز اهمیت این است که این گوی را در کلاه مردمان عادی نیز میتوان مشاهده کرد. از دیگر نشانه های دینی که در سرپوش دویت مردان دیده می شود، هلال ماه را می توان نام برد که نماد ملی و مذهبی و به معنای پاکیزگی و تقدس به شمار می رفت. بال های برافراشته مرغ وراغنه که بعد از پیروزی در جنگ ها بر روی سرپوش ها افزوده می شد، از این رو می توان اهمیت جایگاه پوشش سر در میان مردمان ساسانی را به درستی درک کرد.

نتیجه گیری

پوشاک از اصلی ترین عوامل شناخت فرهنگ و عقاید ملت است و هنر به عنوان بستری برای بیان اعتقادات و باورهای دینی در نظر گرفته می شد. با استناد به نقش برجسته های دوره ساسانی می توان اظهار کرد که پوشاک و به طور خاص پوشش سر نسبت به دوره های قبل بسیار تفاوت داشته است و نهایت کامل کمال طلبی بزرگ مردان و تاثیر شگرف و ارتباط اساسی میان باورها و پوشش را درک کردیم. بازتاب امور بیرونی که ما به نقش برجسته ای این دوره استناد کردیم حاکی از پیشرفتی عظیم در حوزه فرهنگ و هنر بوده است. هنر در این دوره اسطوره ای و واقع گرایانه بوده است و مضامین اسطوره ای حک شده به لحاظ جزئیات در هر دو هنر پوشش مردمان و نقش برجسته های این دوره به یک اندازه بروز یافته است.

در اختیار داشتن قدرت به عنوان یک حق طبیعی از سوی دولت مردان، در درون فرهنگ و ساختارهای جامعه ی مدنظر ریشه دوانده بود. با مطالعه تاریخ از گذشته تاکنون به کاهش فشارها و شکنجه ها نه به صورت فیزیکی، پی خواهیم برد. قدرت به منزله ی شبکه ای از مناسبات همواره در حال گسترش و فعالیت است و به هیچ رو در یک مکان خاص وجود ندارد، بلکه در تمامی ساحات در جوامع ریشه دوانده و نقطه مرکزی ندارد، بررسی پوشش سر از حوزه دیوارنگاری به عنوان بخشی از رسانه جوامع قدیم این مساله را به خوبی بیان می کند. دولت مردان با استفاده از پوشش خود و کاربرد

نمادهای مختلف که همگی زاده اعتقادات مذهبی بوده است و همچنین با ابزارهای مختلف مانند دین و هنر با ضابطه‌مند کردن مستمر ذهن شهروندان عمل کردند و به شیوه‌ای نامرئی بر الیاف نرم جامعه رسوخ کرده‌اند. بزرگان ساسانی به‌طور کامل بر این نکته اشراف داشتند که، اعتقاد، مناسک و تجربه‌های روحانیون سنگ‌های زیربنای دین هستند و دین امری غیر قابل انکار و رد از سوی جامعه است. دین ممکن است متضمن تعامل با خدا باشد اما علاوه بر آن متضمن تعامل میان انسان‌ها است. در دوره مدنظر استفاده از نمادهای مذهبی که منجر به یکی دانستن شاه با خدایان و حمایت از سوی عوامل ربانی که موضوعی دینی بوده است امری غیر قابل انکار نیست.

فهرست منابع:

- آ.آ. گران‌توسکی، م.آ. دانداماویو، تاریخ ایران از زمان باستان تا به امروز، مترجم کیخسرو کشاورزی، انتشارات مروارید، ۱۳۸۵
- بری، اسمارت، میشل فوکو، لایلا جوافشانی، حسن چاوشیان، نشر اختران، ۱۳۹۴
- بشیریه، حسین، دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران، نگاه معاصر، ۱۳۸۱
- دورکم، امیل، اشکال ابتدایی زندگی مذهبی، نشر سمت، ۱۳۹۶
- ذکرگو، امیرحسین و دیگران، سیر هنر در تاریخ، انتشارات مدرسه، ۱۳۸۲
- رامین، علی، میانی جامعه‌شناسی هنر، نشر نی، ۱۳۹۲
- زرین کوب، عبدالحسین، روزگاران ایران از آغاز تا سقوط پهلوی، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۱
- زاگرم، فیل، درآمدی بر جامعه‌شناسی دین، خشایار دیهیمی، نشر ادیان، ۱۳۸۴
- فشاهی، محمدرضا، تکوین سرمایه‌داری در ایران، انتشارات گوتنبرگ، ۱۳۶۹
- قنبری، حسین، خوانشی از اندیشه‌های آلتوسر، گرامشی، فوکو، نشر معاصر، ۱۳۹۲
- کسلر، دیرک، نظریه‌های روز جامعه‌شناسی، کرامت اله راسخ، نشر سمت، ۱۳۹۵
- کلی، مایکل، نقد و قدرت، بازآفرینی مناظره‌ی فوکو و هابرماس، سجودی، فروزان، اختران، ۱۳۹۳
- لوییس، برنارد، برخورد فرهنگها، انتشارات تاریخ ایران، ۱۳۸۴
- مان، مایکل، کالبدشناسی قدرت، نظریه‌ی اجتماعی، نشر نگاه، ۱۳۹۴

فهرست مقاله‌ها:

- آژند، یعقوب، سنت دیوارنگاری در ایران بعد از اسلام، نشریه هنر، شماره ۶۰، ۱۳۸۳
- ابوالقاسم، دادور، مکوندی، لایلا، بررسی طرح تاج شاهان در سکه‌های ایران در دوره هخامنشی تا ساسانی، هنرهای زیبا، ۱۳۹۱
- احمدی مفرد، علی رضا، علم الهدی، پروین، نقش رویدادهای سیاسی در شکل‌گیری کتیبه‌ها و نقش برجسته‌ها در دوره ساسانی، فصلنامه علمی و پژوهشی، شماره ۳۰، ۱۳۹۲

- جوادی، شهره، سنگ نگاره های خسرو پرویز در طاق بستان، هنر و معماری، فصلنامه پژوهش هنر، شماره اول ۱۳۸۵